

determination.

Key words: senior pupils, specialized training, professional self-determination, career guidance activity, career guidance, self-assessment, level of claims, readiness for professional self-determination.

УДК 159.922.7:17.022.1

Л.М. КУЛАКОВА

ЗАСОБИ ТА ПРИЙОМИ ФОРМУВАННЯ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ В УМОВАХ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті аналізуються закономірності формування почуття власної гідності молодших школярів як найважливішої моральної якості та процесу, який вимагає цілеспрямованого впливу, співвідношення об'єктивного й суб'єктивного чинників у вихованні, постійного врахування тих змін, які відбуваються в житті дитини. Характеризуються основні форми, засоби, прийоми та методи розвитку моральних цінностей у молодших школярів в умовах урочної, позаурочної та позакласної роботи. Детально проаналізовано способи відображення цінностей у літературних творах українських письменників. Аналізуються механізми формування системи моральних цінностей, під впливом яких підвищується рівень почуття власної гідності молодших школярів.

Ключові слова: почуття власної гідності, моральні цінності, художня література, художній твір, оповідання.

Постановка проблеми. Формування почуття власної гідності як найважливішої моральної якості - це багатогранний процес, який вимагає цілеспрямованого впливу, співвідношення об'єктивного й суб'єктивного чинників у вихованні, постійного врахування (у формах і методах виховної роботи) тих змін, які відбуваються в житті. Цей процес здійснюється в різних формах за допомогою різноманітних методів і виховних засобів.

Аналіз теоретичних та емпіричних досліджень. Дослідники психології особистості розглядають почуття власної гідності як одне з важливих моральних якостей, інтегрованість особистості і її картини світу, вищу цінність (О. Асмолов, Е. Ісаєв, О. Леонтьєв). Розуміння людиною власної самоцінності усе більш поглиблюється. Чим менш вагомим є значення цінностей, тим нижчим є рівень почуття власної гідності особистості. Життєвий шлях особистості - це історія її переживань (Л. Виготський). У філософському й психологічному планах осмислення проблеми розкривається в такий спосіб: почуття власної гідності й сенс життя, загальнолюдські цінності (Е. Трубецької, Г. Тульчинський); гідність і відповідальність (М. Бердяєв, О. Вейнінгер); почуття власної гідності як можливість людини усвідомлювати самоцінність (Г. Банзеладзе, І. Кант); гідність як інтегративна характеристика цілісності людини (Е. Ісаєв, В. Слободчиков); розуміння універсальності людини (Б. Ананьєв); гідність і воля, самоповага, «Я-Концепція», вищі моральні почуття (Л. Виготський, Дж. Мід, Ю. Орлов, В. Столін, І. Чеснокова, Т. Шибутані); гідність і вчинок (М. Бахтін, С. Рубінштейн); гідність і рефлексія, самопізнання, самооцінка, самосвідомість (Б. Паскаль, Л. Фейєрбах, Д. Юм); право на почуття власної гідності кожної особистості (А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Еріксон).

Метою даної статті є характеристика основних форм засобів та прийомів формування почуття власної гідності у молодшому шкільному віці в умовах навчальної (урочної, позаурочної, позакласної) діяльності.

Виклад основного матеріалу. Вагоме значення при формуванні моральних цінностей як підґрунтя почуття власної гідності має читання художньої літератури. Художня література супроводжує людину з перших років її життя. Вона відкриває й допомагає дитині зрозуміти життя суспільства й природи, світ людських почуттів і взаємин [3; 5].

Прикладом літературних творів, тих у яких відображені моральні цінності, можуть бути розповіді з моральним змістом [7; 8].

З метою формування моральних цінностей у молодшому шкільному віці доцільно використовувати твори Василя Симоненка, які сприяють формуванню національної й власної гідності молодшого школяра. Так, «Цар Плаксій та Лоскотон» і «Казки про Дурила» – проблема митця і влади, її реалізація на рівні образного наповнення текстів, з'ясовується також образна палітра казки «Подорож у країну Навпаки».

Казка «Цар Плаксій та Лоскотон» побудована на конфлікті між персонажами, винесеними в заголовок твору. В. Симоненко зачіпає найболючішу проблему життя людини, становища народу в країні, де панує соціальна нерівність. Чи можуть бути спільні інтереси у поета, як виразника сподівань широкої громади, і графа, самовпевненого представника панівної верхівки? Продовжуючи в цьому аспекті традиції Лесі Українки («Давня казка»), В. Симоненко висуває нову проблему – виховання дітей у нашій країні. Авторіві твору не байдуже, чи буде майбутнє у країні, в якій перестають сміятися діти, де панує рабський страх, приниження людської гідності? Через образ доброго Лоскотона В. Симоненко показує роль поета в суспільстві, його призначення й велику виховну силу поетичного слова, оскільки воно – незрадлива наймогутніша зброя.

Спадкоємні зв'язки з чарівною народною казкою відчутні в хронотопі усіх казок Василя Симоненка, а надто в казці «Подорож у країну Навпаки». Це, власне, різновид казки-виховання. Чудеса, незвичайні пригоди хлопчиків, чародійство зображуються в казці цілком реалістично. Саме реалістичне зображення деталей повсякденного життя додає у відтворення художнього простору колорит «місця дії» у будь-якому куточку України, в будь-якій школі чи класі, по суті, в кожному дворі. Наративний темп у казці – лінійний.

«Казка про Дурила», завершена 4 вересня 1963 року, пролежала в архіві письменника тривалий період, доки її не оприлюднив В. Яременко (Яременко В. Лебедина пісня В. Симоненка // Молода гвардія. – 1987. – 12 грудня). Безвідносно до часу створення – це казка про тих, хто відбирає в Дурила Батьківщину, відучує її любити, ховає живе життя в хребтах високих паперових гір і заливає його чорнильними морями облуди, забирає свободу освідчення в любові до неї і притлумлює історичну пам'ять. Це водночас і твір про блудного сина, що через поневіряння врешті-решт знаходить дорогу до Рідного краю, відмовляється простувати до «раю для обраних» через людські страждання. Це і твір, в якому правдиво відображено гіркі реалії нашої минувшини та долі самого митця. Отже, «Казку про Дурила» можна сприймати і як духовний заповіт В. Симоненка.

Василь Чухліб – творець ліричної казки – автор «Оленя на тому березі», «Іду до Десни». Закоханість у природу рідного Придесення, пієтет до його святинь, ніжність і простота у спілкуванні з «братами нашими меншими» – основа його ліричних мініатюр. Чисті плеса, бриніння очеретів у заплавах, мальовничі краєвиди, а головне – щиросердна дітвора, а також квіти, птахи, звірі – герої його творів, котрі навчають дітей любити свій край, власні корені.

У літературних казках М. Стельмаха, Б. Чалого, В. Симоненка, В. Нестайка, В. Близнеця, В. Чухліба та інших виявляється безпосередній зв'язок з фольклорною основою в способах організації часу й простору: в них представлено традиційні для фольклорної казки хронотопи: темний ліс, сад (тридев'яте царство), будинок, шлях-дорога, що утворюють ціннісну семантику міфу.

Конкретизація образів, створених на основі архетипів, реалізується завдяки їх інтертекстуальному наповненню й переосмисленню. Українська літературна казка періоду 70 90-х років минулого століття вирізняється багатством етнокультурних образів та мотивів.

Етична проблематика вирішується письменниками згідно з традицією, в естетично значущих символах, що знаменують безсмертя й непереможність вічних гуманістичних цінностей.

Українська літературна казка періоду 70 90-х років ХХ ст. розвивається переважно в трьох руслах: 1) казка для дітей, яка зберігає найбільш дієвий зв'язок із фольклорними мотивами і саме тому з казковим сюжетним хронотопом; 2) казка, що має подвійного адресата: дітей і дорослих, оскільки може сприйматися на рівні фабульному і на рівні філософському (як, наприклад, «Говоряча риба» Емми Андіївської); 3) казка, призначена й

для дорослих, в яких є два головних відгалуження: повчально-філософське й соціально-сатиричне (як, скажімо, в «Казці про Дурила» В.Симоненка).

Також, В. Осеева продовжувала у своїй прозі реалістичний напрямок, пов'язаний в дитячій літературі з іменами Л. Толстого, К. Ушинського. Художній твір був для неї, насамперед, засобом виховання, а стрижнем твору - важливе морально-етичне питання.

У ранніх оповіданнях письменниці головний герой – мала дитина, а також невелика сфера її оточення: родина, друзі у дворі, у дитячому садку, рідше в школі. Провідний принцип у системі образів - порівняння позитивних героїв і тих, хто не може бути прикладом для юного читача. Наприклад, в оповіданні «Будівельник» герой знову будує із глини будинок, зруйнований напередодні іншими хлопчиськами, - так показана перевага моральної сили над силою фізичною. Дорослі герої в її оповідях, як правило, відіграють роль резонерів, що виражають позицію автора.

Хрестоматійним стало оповідання письменниці «Чарівне слово». Щоб переконати маленького читача в користі слова «будь ласка», автор ввела в розповідь елементи казки: пораду хлопчикові дає загадковий дідок, схожий на чарівника; та сама дія повторюється триразово (сестра, бабуся й старший брат у відповідь на «будь ласка» негайно відгукуються на прохання хлопчика). Розповідь вибудована композиційно так, що маленькому читачеві неодмінно хочеться продовжити її, самому відчувши силу «чарівного слова».

Творчість письменниці В. Осеевої сповнена величезного бажання навчити дітей розрізняти добро й зло у своєму серці, надавати правильну оцінку своїм вчинкам. Кожна з її коротких розповідей глибоко проникає в душу читача, змушує задуматися. Оповідання В. Осеевої презентують дітям зразки людських відносин, учать чесності, поваги й любові до людей, чуйності до тих, хто нас оточує. У захоплюючій формі, на близьких дітям прикладах, автор допомагає зрозуміти своїм юним читачам, що таке справжня дружба, як можна простим словом ранили, або навпаки, зцілити людину. У своїх розповідях-притчах письменниця підказує дітям, як будувати відносини з однолітками, як вирішувати виникаючі «дитячі» проблеми, які найчастіше видадуться неважливими для дорослих.

Знайомлячись із твором В. Осеевої «Погано» діти приходять до висновку, що «погано» бути байдужими. Байдужість породжує бездушність, черствість.

Письменниця дає дітям мудру пораду: «мало вміти читати, треба вміти думати. Розмірковувати над гарними й поганими вчинками дівчат і хлопчиків, а іноді й своїх власних». Твори В. Осеевої допомагають побачити, що такі хвороби душі, як егоїзм, жадібність, злість і зрадництво, отруюють життя більше, ніж зовнішні неприємності. Написані легким цікавим стилем вони принесуть дитині чимало користі й збагатять її внутрішній світ добрими, світлими враженнями.

«Блакитні листи» і «Час» - це розповіді, де в невігядливих, «звичайних» іграх дітей, їх розмовах і вчинках проявляються дитячі характери, виникають картини серйозного «дорослого» життя.

У своїх оповіданнях письменниця нібито викладає людинознавство. Її герої замислюються над своїми й чужими вчинками, вчать аналізувати їх робити правильні моральні висновки. Що добре, а що погано, що можна, а що не можна - про це розповіді дитячої письменниці, яка вміла говорити з дітьми прямо, але не нудно. Вона спантеличувала їх, змушуючи самих ухвалювати правильні рішення, а всім ходом подій підштовхувала їх до правильного вибору.

Зосередившись на психології, на моральних колізіях, письменниця освоїла важкий жанр - короткої оповіді із прямою виховною метою, придатної для навчання читання, що й дає основу для дитячих розмірковувань. Удалий вибір мовних засобів, що створюють враження живої розмови, уміла побудова, точність у виборі конфлікту - усе це забезпечило розповідям постійне місце в хрестоматіях для дошкільників і молодших школярів.

Сюжети оповідань узяті з повсякденного життя хлопчиків і дівчат, які постійно осмислюють моральну сторону своїх і чужих учинків. Герої й читачі вчать розуміти закони нормального життя серед людей. Так, відомий цикл «Чарівне слово» дає звід моральних

правил, прямо сформульованих або тих, що випливають із загального ходу оповідання. Назви оповідей теж часом слугують орієнтирами щодо уявлень про добро й зло, ставлять конкретне етичне питання: «Гарне», «Погано», «Хто хазяїн?», «Борг». Гідні якості й недоліки героїв - це не умовні дитячі чесноти й гріхи (неохайність, неслухняність і т.ін.), а цілком серйозні, «дорослі» якості: доброта, чесність, чуйність - або егоїзм, підлість, байдужість, брутальність.

Усі тексти письменниці відрізняються реалістичним зображенням персонажів, їх характерів, особливою теплотою. Її герої взяті з життя. Скупо, часом декількома фразами створює письменниця сцени, у яких показує дітям їх самих у відносинах з батьками, один з одним, з незнайомими людьми, дозволяє побачити себе з боку, узяти необхідні моральні уроки.

У сучасному світі, коли дитина перебуває в безмежному інформаційному й величезному соціальному просторі, що не має чітких зовнішніх і внутрішніх границь, коли підсилюється конфлікт між характером засвоєння дитиною цінностей у школі і поза школою, коли розмиті межі між культурою й антикультурою, поняття моральності й моралі, відображені в кращих творах дитячої літератури, набувають особливої значимості. Дуже важливо звернути увагу дітей на прояв не тільки добра, але й зла, виховувати в них бажання виступати проти несправедливості, жорстокості, нечесності. Поведінка героя літературного твору для молодших школярів нерідко слугує еталоном, за яким він оцінює вчинки товаришів і свої власні [4; 5].

Сучасним школярам насамперед, необхідно засвоїти поняття про доброту, чуйність, справедливість. Необхідно навчити дитину бачити прояви моральних якостей у житті, розрізнити добро й зло, чуйність і байдужість, справедливість і несправедливість, формувати в дітях почуття відповідальності, виховувати якості патріота, любов до Батьківщини, родини й близьких.

На основі аналізу творчості В. Осєєвої і опису способів відображення моральних цінностей у творах автора можна зробити висновок про те, що знайомство з розповідями у позакласній роботі буде сприяти формуванню в молодших школярів таких моральних цінностей, як доброта, чесність, чуйність, поважне й уважне ставлення до інших людей, у тому числі й до старших, справедливість.

Таким чином, можна зробити висновок, що вивчення творів сучасних українських письменників М. Стельмаха, В. Симоненка, В. Нестайка, Б. Чалого, В. Близнаця, В. Чухліба, М. Ткача, а також В. Осєєвої у початковій школі буде сприяти ефективному формуванню моральних цінностей, а, відтак, і почуття власної гідності. Адже під час читання творів школярі вчать розбиратися в поведінці, мотивах і вчинках людей, почувати красу добра, засуджувати потворне, зле.

Зупинимося на використанні *комбінованого методу творчого читання й рецепції* в інтерсуб'єктному навчанні української літератури на прикладі вивчення оповідання О. Огульчанського «В нетрях Джубаю». Творче читання розуміємо як відкриття читачем нової естетизованої віртуальної реальності, її емоційно-ціннісне сприймання в сукупності причинно-наслідкових зв'язків і діалогічних інтенцій, коли художній світ літературного твору (задзеркалля) оживає в уяві й нагадує захоплюючу кінострічку, сценаристами якої є читач і автор. В аспекті інтерсуб'єктного навчання межі методу творчого читання розширюємо шляхом об'єднання з методом художньо-творчої рецепції, бо відокремлення процесу читання від з'ясування емоційної реакції на прочитане видається недостатньо переконливим [7; 8].

Комбінований з метою реалізації принципу інтерсуб'єктності метод творчого читання та рецепції презентуємо низкою прийомів: читання (за ролями, виразне, вибіркове); робота з авторським словом (робота зі словниками - етимологічним, синонімів, тлумачним, сталих виразів, епітетів, фразеологічним); творчої рецепції (висловлення своєї емоційної оцінки прочитаного, робота з пошуку й пояснення ключових слів чи фраз, пошуку асоціацій); візуалізації (малювання, підготовка кольорограм, графічне чи образне представлення).

Прийом читання

Від особливостей читання тексту, розставлених акцентів значною мірою залежить сприйняття читачем думки й почуття автора, віддзеркалення «відчутого» й «побаченого» художнього образу. Таїнство спілкування з митцем віч-на-віч створює сприятливі умови, щоб поміркувати, помріяти, знову перечитати якийсь абзац чи розділ (оповідання земляка розглядаємо на уроці літератури рідного краю, тож доречною видається випереджувальна настанова вчителя, а також випереджувальне завдання: на основі змісту оповідання «В нетрях Джубаю» розробити поради для юних рибалок: «Як вудити?», «Як снідати?», «Як зупинити кров з носа?», «Що кладеться в заплічник рибалки?», «Як витягати вудочку?»). Варто запропонувати для виразного читання опис коропа-велетня в сприйнятті Тюбика, подорожі коропів нетрями Джубаю на чолі з Одноокиєм; сцену зустрічі Тюбика з Чумраєм на озері дідової благодаті прочитати за ролями; портрети героїв, полювання чаплі, сніданок ластівочок детально переказати.

Прийом роботи з авторським словом

За допомогою художнього слова письменник запрошує читача до участі в грі-діалозі, що передбачає створення власного тексту-інтерпретації та коментарів до нього: назвіть види риби, яку згадує автор в оповіданні (кангарики, пічкурі, красноперки, бички, тюлька, осетр, тараня, верховодка, піскурці); чи запам'ятали ви птахів, яких описує О. Огульчанський? (Крижні, очеретянки, синиці, лебеді, гагари, чайки, мартини, горобці, ластівки, рибалочки, чаплі, качки, чирки). Важливого значення надаємо історії походження лексем, питанням синонімії (левант, тремунтан, пунент), професійної лексики (бамбукові вудлища, поплавці, волосінь, гачок, грузило, наживка), тлумаченню лексичного значення слова (нетрі, саман, іхтіологи, лиман), поясненню прізвищ та прізвиськ героїв (Тюбик, Чумрай, Бичихін, Рожок, Зайцегуб, кангарики, гуспери), пропонуємо поміркувати, чи не зміниться емоційна складова сприйняття, якщо замінити одні лексеми іншими, синонімічними

Прийом творчої рецепції відкриває можливість з'ясувати першу емоційну реакцію читача на факт естетичної зустрічі з текстом, його автором, героями. Різні способи виявлення рецепції художньої цілісності – усне й письмове висловлювання, розгорнутий відгук та пояснення ключових слів і фраз - дають словеснику неоціненний матеріал для моделювання подальшої роботи з текстом. Сприйняття іншого «Я» набуває яскравих, рельєфних ознак за умови сформованості в читача умінь аналізувати свої емоції й почуття, «уживатися» в образ героя. На цьому ґрунтуються наступні завдання:

- Хто з персонажів оповідання викликав у вас негативні емоції? Чим це зумовлено?
- Як на вашу думку, чи є щось схоже (у внутрішньому житті, поведінці) у вас і Тюбика?
- Чи хотіли б ви мати такого друга?

Увага до рефлексивних і емпатійних умінь школярів під час інтерсуб'єктного навчання української літератури сприяє підвищенню читацької культури, формуванню в учнів інтересу до образів і мікрообразів, їх моральності.

Сприйняття іншого «Я» набуває яскравих, рельєфних ознак за умови сформованості в читача умінь аналізувати свої емоції й почуття, «уживатися» в образ героя. На цьому ґрунтуються наступні завдання:

- Хто з персонажів оповідання викликав у вас негативні емоції? Чим це зумовлено?
- Як на вашу думку, чи є щось схоже (у внутрішньому житті, поведінці) у вас і Тюбика?
- Чи хотіли б ви мати такого друга? Увага до рефлексивних і емпатійних умінь учнів під час інтерсуб'єктного навчання української літератури сприяє формуванню почуття власної гідності, моральності.

Візуалізація (кольорограма, графічне (образне, словесне) представлення). З огляду на те, що специфічною рисою методики інтерсуб'єктного навчання є перманентний багаторівневий і різновекторний діалог, особливої уваги надаємо розвитку в учнів умінь «бачити», відчувати в кольорах, лініях, асоціаціях, образах те, що прагнув сказати митець, за допомогою кольорової палітри відтворювати почуття й настрої. До прикладу наводимо завдання, які учні виконують за власним вибором:

А. За допомогою кольорів спробуйте передати почуття, що виникли у вас під час читання оповідання. Чому саме ці кольори ви обрали?

Б. Зробіть запис про те, що найбільше сподобалося в прочитаному творі, що здивувало?

В. Які асоціації (асоціативні образи) виникли у вас під час читання твору? Поясніть їх.

Г. Випишіть із тексту декілька слів (висловів), що, на ваше переконання, є важливими в розкритті головної думки твору. Поясніть, чому саме ці слова ви обрали.

Д. Графічно (за допомогою ламаної лінії) покажіть особливості розвитку подій (найвище ламана лінія підніматиметься саме тоді, коли ви будете пригадувати момент найвищого напруження дії). Над кутами ламаної лінії позначте назви епізодів. Дещо складнішим видом візуалізації є словесне малювання, що передбачає активізацію фантазії, залучення знань тексту з метою опису створеної в уяві картини (мандрівка в «задзеркалля» власного сприйняття художнього твору, перетинання межі «реальне – віртуальне»):

Увімкніть уяву:

Які емоції й почуття викликало в Тюбика озеро дідової благодаті? Намалуйте словами портрет хлопчика, який щойно побачив жирних качок, що поїдають мальків коропів.

Уявіть: Якби вам запропонували намалювати один з епізодів оповідання, який епізод ви обрали б? Чому? Які кольори використали б? Опишіть майбутню картину. Отже, діалогічність навчання української літератури, зокрема творче читання, розвиває вміння працювати з книгою, долучатися до мистецької гри, отримуючи задоволення та розширюючи спектр почуттєвих вражень

Окрім того, використовувати художні тексти з метою формування в молодших школярів почуття власної гідності, розвитку у них моральних цінностей можна в процесі здійснення позакласної роботи. Вона доповнює й розширює можливості уроків у формуванні особистості учнів.

Позакласна й позаурочна робота - це організація різних видів діяльності школярів у позанавчальний час. Позакласна діяльність сприяє більш розмаїтому розкриттю індивідуальних здібностей дитини, які не завжди вдається розкрити на уроці. Включення в різні види позакласної роботи збагачує особистий досвід дитини, її знання про різноманітність людської діяльності, дитина здобуває необхідні практичні вміння й навички [4; 6].

Основними відмінностями позакласної роботи від навчальної є:

1. Добровільний характер участі учнів у позакласній роботі, на відміну від обов'язкової навчальної діяльності.

2. Позаурочний характер занять, який виражається:

- у відсутності строго визначеної регламентації, що стосується часу, місця, форми їх проведення;

- у відсутності строгого оцінювання знань, навичок і вмінь, оцінок у балах. Перевірка результатів позакласної роботи здійснюється у формі звітних вечорів, концертів, зборів, випуску стінгазет і т.ін.

3. Більша самостійність та ініціативність учнів у виконанні позаурочних доручень. У позакласній діяльності учні проявляють більше самостійності, винахідливості, творчості як у виконанні, так і в організації позаурочних заходів, у виборі форм роботи, що відповідають інтересам окремих вікових груп учнів, їхнім схильностям.

До форм позакласної роботи відносяться: предметні гуртки, наукові спільноти, олімпіади, конкурси, факультативні заняття, екскурсії та ін.

Питаннями визначення видів позакласної виховної роботи й класифікацією форм займалися такі вчені й педагоги як В. Безрукова, Є. Титова, І. Іванов, С. Лисенкова, В. Шаталов.

Різноманітність форм позакласної виховної роботи постійно поповнюється новими формами, відповідними до умов шкільного життя. Часто основи змісту й методики позакласної роботи черпаються з популярних ігор телевізійних передач. (КВК, «Брейн-Ринг», «Що? Де? Коли?», «Поле чудес», «Відгадай мелодію», «Заклик джунглів», «Чудова сімка», «Розумниці й розумники» і ін.).

Розглянемо основні форми організації позакласної виховної роботи.

Існують різні підходи до класифікації форм виховання, в основі яких лежить та або інша ознака:

- за кількістю учасників: масові, групові, індивідуальні;
- за видами діяльності: пізнавально-розвиваючі, розважальні, за напрямками виховної роботи;
- за результатом: інформаційний обмін, вироблення спільного рішення, суспільно значимий продукт.

З. Васильєва пропонує таку класифікацію видів позакласної виховної роботи:

- традиційні: усний журнал, класна година, етична бесіда, вітальня;
- дискусійні: диспут, захист проекту, вечір розгаданих і нерозгаданих таємниць;
- національно-обрядові: народні свята, посиденьки, народні забави;
- нестандартні: танцювальний ринг, поетичний крос.

Широко розповсюдженою формою позакласної виховної роботи є виховна година. Виховна година - це гнучка за складом й структурою форма фронтальної виховної роботи, що являє собою соціально організоване в позаурочний час спілкування класного керівника з учнями класу з метою формування класного колективу й розвитку його членів [4].

Центральним компонентом виховної години є бесіда класного керівника з учнями на заздалегідь заплановану тему. Крім цього, на виховній годині обговорюються поточні справи, передбачаються будь-які види розваг з метою розвитку неформального спілкування учнів, організації їх дозвілля, підвищення інтересу до спільної позаурочної діяльності. Основна функція виховної години - збагачення учнів моральними, естетичними й іншими знаннями, формування вмінь і навичок гідної поведінки.

Поряд з вищезазначеними існують також і інші класифікації форм позакласної виховної роботи. Найпоширеніший такий розподіл форм роботи: індивідуальні, гурткові, що включають і масові. Індивідуальна робота - це самостійна діяльність окремих учнів, спрямована на самовиховання (наприклад, підготовка доповідей, номерів художньої самодіяльності, підготовка ілюстрованих альбомів і тощо). Це дозволяє кожному учневі виконувати свою роль у спільній справі. Така діяльність вимагає від учителя знань індивідуальних особливостей учнів. Гурткова позакласна робота сприяє виявленню та розвитку інтересів і творчих здібностей у певній галузі науки, мистецтва, спорту. Найбільш популярними є такі її форми, як гуртки й секції (предметні, технічні, спортивні, художні). У гуртках проводяться заняття різного типу: це доповіді, обговорення творів літератури, екскурсії, виготовлення наочного приладдя, лабораторні заняття, зустрічі із цікавими людьми тощо.

До колективних форм організації роботи відносяться дитячі клуби, шкільні музеї, товариства. Форми колективної роботи належать до числа найпоширеніших у школі. Вони розраховані на одночасне охоплення багатьох учнів, їм властива різноманітність, урочистість, яскравість, великий емоційний вплив на дітей. Масова робота реалізує значні можливості щодо активізації учнів. Так, конкурс, олімпіада, змагання, гра вимагають безпосередньої активності кожного.

Підкреслимо, що школі належить пріоритетна роль у формуванні моральних цінностей у молодших школярів у позаурочній діяльності. Формування цінностей, побудоване на діалозі, спілкуванні, співробітництві, стає для молодшого школяра значимим і привабливим, а тому й ефективним [6].

Одним з найважливіших засобів формування у молодших школярів почуття власної гідності, як ми вже зазначали раніше, є художня література, і ми вважаємо, що доцільно в позакласну роботу включити прийоми роботи з художнім твором, спрямовані на формування моральних цінностей як основи у розвитку почуття власної гідності.

Перша група прийомів - ті, що сприяють формуванню моральних переконань на основі виявлення ідейного змісту. Починати роботу над формуванням моральних цінностей необхідно з формування в молодших школярів знань про моральні цінності й на цій основі – переконань, почуття власної гідності. Моральні знання не тільки виробляють у молодших школярів

уявлення про норми поведінки, але й про наслідки порушення норм або даного вчинку для оточуючих людей.

Прийомами формування моральних переконань можуть бути оцінка (аналіз, обговорення) морального вибору літературного героя при роботі з оповідями В. Осєєвої «Сині листи», «Чарівне слово», пояснення причини неправильних, з погляду учня, учинків героя («Відвідала», «До першого дощу», «На ковзанці»), виправдання героя («Добра хазяечка», «Кривдники»).

Розглянемо перший прийом: оцінка (аналіз, обговорення) морального вибору літературного героя.

Прийом спрямований на вироблення в молодших школярів прагнень аналізувати вчинок героя твору, міркувати над моральною стороною його вибору, визначитися у своєму варіанті вибору. Молодшим школярам робота з осмислення чужого й власного вибору, його морально-етичного оцінювання буде посиљна й цікава. Як правило, молодші школярі інтуїтивно розуміють, що вибір головного героя з погляду моральності правильний або неправильний, але для пояснення їм або не вистачає вербальних засобів (відповідної лексики), або вони схильні додержуватися авторитету, наслідувати приклад, не замислюючись, або можуть бути не розвинені рефлексивні вміння. Так, наприклад, в оповіданні В. Осєєвої «Блакитні листи» можна запропонувати дітям проаналізувати вчинок Каті й Олени: чому Олена не узяла зелений олівець у Каті, незважаючи на те, що та їй давала, і чи можна назвати дівчаток справжніми подругами після цього випадку.

Учневі пропонується оцінити (проаналізувати, обговорити із учителем) вибір літературного героя. Учителем можуть бути запропоновані наступні питання: «Чи згодний ти з вибором героя? Чому?», «Який вибір зробив би ти? Чому?». Причому питання задають індивідуально кожному учневі на картках. Він може бути добре вписаний у позакласну роботу, наприклад, літературний брейн-ринг за оповідями В. Осєєвої, де учням буде запропоновано відповісти на запитання за змістом розповідей. Брейн-ринг - є однією з форм позакласної роботи.

З метою підготовки молодших школярів до особистісного й життєвого самовизначення в позакласній виховній роботі потрібно регулярно практикувати моральне оцінювання вчинків літературних героїв, тому що саме оцінка, і особливо рефлексивна оцінка вчинку героя (із примірянням на себе), формує систему моральних цінностей, під впливом яких учень надалі вибирає індивідуальний життєвий шлях. Механізм даного явища можна відобразити в такому алгоритмі:

1. Морально-етичне оцінювання вчинку літературного героя (його рефлексивна оцінка).
2. Формування системи моральних цінностей молодшого школяра.
3. Визначення себе, свого «Я» у системі ціннісних орієнтації, власного ставлення до моральних цінностей.
4. Вироблення й усвідомлення власної ціннісної позиції.
5. Вибір майбутнього, стилю життя, власного життєвого шляху.

Пояснення причини неправильних, з погляду учня, учинків героя. Даний прийом вимагає, щоб учні проаналізували негативні, з їх точки зору, учинки героїв і спробували знайти їх причину, зрозуміти, чому літературні герої так зробили і як можна було б зробити інакше, щоб уникнути неприємних наслідків. Важливо, щоб учні звернули увагу, що причинами неправильних, поганих учинків героїв є їх черствість, невміння поводитися, неуважне ставлення до навколишніх. Даний прийом спрямований на стимулювання в дітей бажання діяти по-іншому.

Виправдання героя. Не всі герої творів В. Осєєвої здійснюють негативні вчинки через такі якості, як егоїзм, підлість і т.ін. У багатьох героїв настає «душевне прозріння», автор показує, як герої позбуваються від черствості.

Прийом спрямований на те, щоб у школярів виробилося розуміння, якого герой гідний виправдання, а який ні. Виправдати можна того, хто покається, зрозумів, що він поведився погано стосовно навколишніх. Учні повинні виправдовувати героя, якщо можна знайти

виправдання. Так, наприклад, в оповіданні «Бабуся» герой - хлопчик Боря - занадто пізно усвідомив, що був грубий до бабусі, сталося це лише тоді, коли вона вже вмерла. Смерть бабусі пробудила в душі хлопчика добрі почуття і він вилікувався від черствості.

Даний прийом допомагає дітям розгледіти гарні якості в людях, простежити, як герої творів з байдужих і грубих перетворюються на уважних і чуйних; зрозуміти, що кожен має право на помилку. Так, наприклад, в оповіданні «Кривдники» учні можуть відстежити, як грубіяни, що кривдили хлопчика Толю, змінили своє ставлення до нього (після того, як Толя допоміг їм) й стали з ним дружити. Прийом може сприяти формуванню в дітей співчуття, здатності до емпатії.

У позакласній роботі прийом може бути використаний, як у грі-змаганні, (наприклад, хто краще й аргументованіше зможе виправдати героя, котрий помиляється).

Формування моральних переконань як компонента знань на основі виявлення ідейного змісту має досить складну структуру. У якості компонентів Є. Степанова виділяє: 1) знання моральної вимоги (норми, правила поведінки, принципи і т. ін.); 2) знання обґрунтування (аргументації) необхідності відповідності цій вимозі; 3) знання існуючого в суспільстві позитивного ставлення до цього положення. Моральні знання як компонент відповідних видів переконання є підсумком засвоєння індивідом морального досвіду людства, що існує у вигляді відповідних знань.

Ці вимоги зводяться до таких: 1) звернути увагу учнів на ситуацію, яка носить характер морального конфлікту; 2) допомогти учням у виявленні конфронтуючих у конфлікті сторін; 3) сприяти визначенню дійсних мотивів поведінки героїв, формулюванню тих моральних вимог, які лежать в основі цих мотивів; 4) допомогти виявити авторське обґрунтування того, чому певний літературний герой відповідає тій або іншій моральній вимозі, і, якщо це обґрунтування носить характер неглибокої аргументації, допомогти «поглибити» її; сприяти у визначенні учнями моральної позиції автора в зображуваному конфлікті й у правильній оцінці її з погляду відповідності прогресивним тенденціям у розвитку моральності; 6) допомогти учням узагальнити моральні вимоги, що розуміються ними у конкретних літературних епізодах [5].

При використанні прийомів в учнів сформується здатність не тільки відтворювати моральні знання, як це звичайно буває, якщо вони просто засвоєні, але й бачити в них основу для вибору того або іншого варіанта своєї поведінки, розвивати почуття власної гідності.

Така група прийомів спрямована на формування моральних почуттів за допомогою зіставлення почуттів персонажів і власних почуттів читачів.

У даній групі ми виділяємо такі прийоми: порівняння власних почуттів з почуттями героя твору, добір слів для характеристики персонажів (складання словника почуттів і настрою героя), складання тексту, що розкриває емоційний стан, що виникає при читанні оповідання, написання листа героєві.

Розглянемо перший прийом в цій групі: прийом порівняння власних почуттів з почуттями героя твору. Даний прийом сприяє адекватному оцінюванню своїх почуттів і почуттів героя. Якщо в житті дитини були такі ж ситуації, вона порівнює, які почуття відчував персонаж і які почуття переживала сама дитина в схожих умовах.

Щоб краще зрозуміти почуття героя й порівняти їх зі своїми власними відчуттями, учень має зрозуміти причини вчинку героя, осмислити, що його підштовхнуло зробити так, а не інакше, які почуття він при цьому відчував, як би сам учень учинив у даній ситуації. Прийом може сприяти формуванню в дітей емпатії, співчуття, жалю, чуйності, а також здатності поставити себе на місце літературного героя. Згодом це навчить дитину ставити себе й на сторону інших людей.

Даний прийом може бути вдало включений у позакласну роботу, особливо в класну годину, наприклад, учні можуть розповідати про свої почуття або індивідуально викладати їх на аркуші, після чого можна організувати колективне обговорення написаного. Учні можуть за бажанням прочитати про свої почуття й емоції.

Другий прийом - добір слів для характеристики персонажів (складання словника почуттів і настрою героя). Метою даного прийому є збагачення словникового запасу дітей словами, що описують моральні почуття героїв твору, і як результат - поява цих почуттів в учнів. Відомо, що збагачення словника словами, що називають почуття, сприяє появі цих почуттів.

Можна попросити дітей вести словники, при цьому показати школярам уже готовий словник, як він повинен бути оформлений. У нього учні після прочитання розповідей будуть записувати почуття й настрої героїв твору. Можна запропонувати дітям заповнювати словник як індивідуально (а потім збирати на перевірку), так і колективно (з обговоренням варіантів запису всім класом). Також ефективним для формування моральних почуттів може бути включення в словник не тільки позитивних почуттів, але також і негативних, можна розділити аркуш на два стовпчики, в одному з яких будуть записуватися позитивні моральні почуття, які переживав герой, а в іншому негативні.

Наступний прийом: складання тексту, що розкриває емоційний стан при читанні оповідання. Даний прийом добре поєднується з попереднім. При складанні тексту можна попросити учнів користуватися словником почуттів і настроїв героя. Така робота буде сприяти появі цих почуттів у молодших школярів.

Отже, метою цього прийому є формування моральних почуттів в учнів за допомогою використання в мові слів, що позначають ці почуття. Також прийом спрямований на те, щоб, аналізуючи текст, школярі ще раз відчули той емоційний стан, який переживали при прочитанні розповіді, і більш повно й чітко вчилися виражати свої почуття. Цей прийом краще використовувати без попереднього обговорення. Варто давати це завдання дітям індивідуально, щоб кожна дитина змогла описати саме свій емоційний стан, а не намагалася скористатися ідеями однокласників.

Прийом «написання листа героєві» також може стати ефективним прийомом формування в молодших школярів моральних почуттів, а також почуття власної гідності. Можна запропонувати учням написати листа зі словами підтримки або співчуття героєві, що потрапив у біду або зіштовхнувся із проблемами, чи дати пораду героєві, котрий потрапив у складну життєву ситуацію, або ж, навпаки, написати листа негативному персонажу, у якому спробувати пояснити, що він робить недобре, й дати пораду, як треба вчиняти або поводитися в тій або іншій ситуації.

Написання листа допоможе дітям краще розібратися у своїх почуттях і зрозуміти ставлення до героя твору. У процесі написання листа діти будуть краще намагатися зрозуміти емоційний стан героїв, ставити себе на їх місце, вчитися аналізувати вчинки й різні життєві ситуації, шукати інші можливі варіанти виходу зі складних ситуацій, можливо згадувати випадки, які відбувалися в їх житті, близькі до тих, у яких опинився герой розповіді. Усе це сприяє формуванню доброти, чуйності, співчуття.

Варто зазначити, що ефективним у процесі роботи з формування моральних цінностей є прийом, спрямований на застосування засвоєних цінностей у поведінці. Шлях від формування у школярів знань про гарну поведінку до здійснення гарних учинків дуже складний. Для цього недостатньо мати знання й переконання про моральні цінності й мати моральні почуття. Необхідно, щоб моральні цінності відображалися у вчинках дитини, щоб вона поводитися відповідно до моральної поведінки. Для цього необхідно створювати (обігрувати) ситуації, які близькі до життєвих, щоб у школяра народилися морально-почуттєві переживання, потім виник вольовий стимул і, нарешті, учинок. На це й спрямована наступна група прийомів.

Прийом інсценування (обігрування) схожих ситуацій. Метою прийому є прояв засвоєних моральних цінностей у поведінці молодших школярів через інсценування (обігрування) ситуацій, схожих на ситуації в тексті.

Цей прийом можна використовувати практично в будь-якій формі позакласної роботи (на класній годині, на літературному ринзі, ранку, святі «Доброти» і тощо). Також можна програти різні моделі поведінки. Деякі учні обіграють ситуацію, а потім усі разом обговорюють і дають поради.

Ще один прийом, який може бути ефективним у формуванні моральних цінностей - «роби добрі справи». Після прочитання твору з дітьми обговорюється необхідність здійснення гарних, добрих справ. У якості прикладів розглядаються справи, які робили герої оповідей. Потрібно, щоб діти здійснювали добрі справи безкорисливо й засвоїли: «Варто не робити зло, треба робити добро», «Якщо не я це зроблю, то хто?». Можна після прочитання твору обговорити з дітьми, що вони могли б зробити і як учинити в тій або іншій ситуації. Учитель може контролювати, які добрі справи діти роблять, і чи взагалі роблять, шляхом бесіди з батьками, через спостереження.

Метою даного прийому є привчання дітей до гідних учинків. Важливо, щоб у дітей був стимул робити добрі справи, щоб діти навчилися вчиняти морально самі, за власною ініціативою, а не на прохання вчителя або батьків.

Ми розглянули прийоми, що сприяють формуванню почуття власної гідності у позакласній роботі у процесі знайомства з текстами українських письменників М. Стельмаха, В. Симоненка, В. Нестайка, Б. Чалого, В. Близнеця, В. Чухліба, М. Ткача й В. Осєєвої. Ми вважаємо, що дані прийоми будуть ефективними, тому що вони базуються на механізмі формування моральних цінностей і передбачають комплексне використання прийомів для формування моральних переконань на основі виявлення ідейного змісту, почуттів за допомогою зіставлення почуттів персонажів та власних почуттів читачів і застосування засвоєних цінностей у власній гідній поведінці.

Список використаних джерел

1. Выготский Л. С. Педагогическая психология [Текст] / Л. С. Выготский / под ред. В. В. Давыдова. - М.: Педагогика-Пресс, 1999. - 536 с.
2. Запорожец А. В. Избранные психологические труды / А. В. Запорожец: В 2-х т. Т.1. Психическое развитие ребенка /Под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко. - М.: Педагогика, 1986. - 318 с.
3. Прайсман Б. Д. Розуміння молодшими школярами мотивів поведінки літературних персонажів // Наукові зап. НДІ психології УРСР. - К., 1956. - Т.5. - С. 213-242.
4. Провоторова В. П. Нравственное развитие младших школьников во внеучебной деятельности [Текст] / В. П. Провоторова // Начальная школа, 2011. - № 1. - С. 51-53.
5. Рыжкова Т. В. Литературное развитие младших школьников [Текст]: учеб. пособие для студ. пед. вузов / Т. В. Рыжкова. - СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2006. - 140 с.
6. Степанова Н. Е. Технология подготовки и проведения личностно-ориентированного классного часа [Текст]: классному руководителю о классном часе: / Под ред. Е. Н. Степанова, М. А. Александровой. - М.: Ювента, 2010. - 129 с.
7. Стефаненко Н. А. Нравственно этическая оценка поступка литературного героя [Текст] / Н. А. Стефаненко, О. Ф. Тульская // Начальная школа, 2011. - №11. - С. 34-38.
8. Ушинский К. Д. Руководство к преподаванию по "Родному слову". Собр. соч. в 9 - ти т., т.7. / К. Д. Ушинский. - М.: Издательство АПН РСФСР, 1949.

References

1. Vygotskij L.S. Pedagogicheskaja psihologija [Tekst] / L. S. Vygotskij / pod red. V.V. Davydova. - M.: Pedagogika-Press, 1999. - 536 s.
2. Zaporozhec A.V. Izbrannye psihologicheskie trudy / A. V. Zaporozhec: V 2-h t. T.1. Psihicheskoe razvitie rebenka /Pod red. V. V. Davydova, V. P. Zinchenko. - M.: Pedagogika, 1986. - 318 s.
3. Praisman B.D. Rozuminnja molodshymy shkoljaramy motyviv povedinky literaturnyh personazhiv // Naukovi zap. NDI psihologii' URSR. - K., 1956. - T.5. - S. 213-242.
4. Provotorova V. P. Nravstvennoe razvitie mladshih shkol'nikov vo vneuchebnoj dejatel'nosti [Tekst] / V. P. Provorotova // Nachal'naja shkola, 2011. - № 1. - S. 51-53.
5. Ryzhkova T. V. Literaturnoe razvitie mladshih shkol'nikov [Tekst]: ucheb. posobie dlja stud. ped. vuzov / T. V. Ryzhkova. - SPb.: Izd-vo RGPU im. A. I. Gercena, 2006. - 140 s.

6. Stepanova N. E. Tehnologija podgotovki i provedeniija lichnostno-orientirovannogo klassnogo chasa [Tekst]: klassnomu rukovoditelju o klassnom chace: / Pod red. E. N. Stepanova, M.A. Aleksandrovoj. – M.: Juventa, 2010. – 129 s.
7. Stefanenko N. A. Nравstvenno jeticheskaja ocenka postupka literaturnogo geroja [Tekst] / N.A. Stefanenko, O. F. Tul'skaja // Nachal'naja shkola, 2011. – №11. – S. 34-38.
8. Ushinskij K. D. Rukovodstvo k prepodavaniju po "Rodnomu slovu". Sobr. soch. v 9 – ti t., t.7. / K. D. Ushinskij. - M.: Izdatel'stvo APN RSFSR, 1949.

Резюме. В статье анализируются закономерности формирования чувства собственного достоинства младших школьников как важнейшего нравственного качества и процесса, который требует целенаправленного воздействия, соотношение объективного и субъективного факторов в воспитании, постоянного учета тех изменений, которые происходят в жизни ребенка. Характеризуются основные формы, средства, приемы и методы развития нравственных ценностей у младших школьников в условиях урочной, внеурочной и внеклассной работы. Анализируется значение художественной литературы в формировании национального и собственного достоинства младшего школьника на примере произведений отечественных писателей (Василия Симоненко, Василия Чухлиба, Валентины Осеевой и др.). Детально проанализированы способы отображения ценностей в литературных произведениях украинских писателей. Анализируются механизмы формирования системы нравственных ценностей, под влиянием которых повышается уровень чувства собственного достоинства младших школьников. Представлена характеристика ряда приемов анализа художественных текстов в процессе учебной деятельности, а также в процессе осуществления внеклассной работы (комбинированный метод творческого чтения и рецепции, прием работы с авторским словом, прием творческой рецепции, визуализации и др.). В статье также анализируются формы и приемы внеклассной воспитательной работы (оценка (анализ, обсуждение) морального выбора литературного героя, нравственное оценки поступков литературных героев, оправдания героя, сравнение собственных чувств с чувствами героя произведения, составление словаря чувств и настроения героя, написание письма герою и др.).

Ключевые слова: чувство собственного достоинства, нравственные ценности, художественная литература, художественное произведение, рассказ.

Summary. This article analyzes the patterns of formation dignity primary school children as the most important moral quality and process that requires deliberate action, the ratio of objective and subjective factors in education, permanent account the changes that occur in the child's life. Characterized basic forms, tools, techniques and methods of moral values in primary school children in terms of time limit, extracurricular and extra-curricular activities. Analyzes the importance of literature in national and dignity younger student on the example of works of local writers (Vasyl Symonenko, Vasyl Chukhlib, Valentina Osyeyevoyi et al.). Detailed analysis of ways to display values in the literary works of Ukrainian writers. Analyzes the mechanisms of the system of moral values, under the influence of increased levels of self-esteem younger students. Presented description of a number of methods of analysis of literary texts in the educational activity, and in the course of extracurricular activities (combined method of creative reading and reception of reception with the artist's words, welcome reception creativity, visualization, etc.). The article also examines the forms and methods of extracurricular educational work (assessment (analysis, discussion) moral choice literary hero, the moral evaluation of actions literary heroes justification hero, compare their feelings with the feelings of the hero of the work, compiling a dictionary of feelings and mood of the hero, writing a letter hero and al.).

Key words: dignity, moral values, literature, art, story.